

ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİNİN LEKSİK SƏMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan dilində yazılmış qrammatika kitablarında əvəzliyin məna növləri haqqında fikir müxtəlifliyi özünü göstərir. Orta məktəb dərslərində isə əvəzliyin 5 növü tədris olunur. Əvəzliyin məna növlərindən biri də şəxs əvəzliləridir. Bunlar ona görə şəxs əvəzliləri adlandırılır ki, bu qrupda birləşən sözlər şəxs və kəmiyyət anlayışını özündə ehtiva edir. Şəxs əvəzliləri qrupuna daxil olan sözlərdən hər hansı birini deyəndə əlavə izah vermədən həmin sözün canlı və ya cansız olduğunu, tək və ya cəm olduğunu aydın şəkildə təsvir edə bilirik.

Azərbaycan dilində şəxs əvəzliləri bunlardır: Mən, sən, o, biz, siz, onlar.

Düşüb ayağına sən o zalımın,
Söylədinmi necəliyin halımın?
Onun həsrətindən rəngi alımın
Döndüyün heyvayə dedin, nə dedi? (Q.Zakir)

Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam,

Gövhəri-laməkən mənəm, kövni məkana sığmazam (İ.Nəsimi).

O da bizim ilə inad yeritsə, onda gərək bizə papaq haram olsun (C.Cabbarlı).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz cümlələrdəki mən – I şəxsin təkinin, sən – II şəxsin təkinin, o – III şəxsin təkinin cəmini bildirən şəxs əvəzliləridir. Şəxs əvəzlilərindən birinci şəxsin və ikinci şəxsin tək və cəmi insan anlayışı bildirən varlıqları, üçüncü şəxsin tək və cəmi isə həm canlı, həm cansız varlıqları əvəz edir. Şəxs əvəzlilərini əvəzliyin digər məna növlərindən fərqləndirən cəhət əvəzliyin digər növlərindən fərqli olaraq müəyyənliyin özünü göstərməsidir.

Mən şəxs əvəzliyi birinci şəxsin təkini ifadə edir. Nitqin və danışığın müəllifini göstərən əvəzlidir. Yox, mən elə bir vicdan sahibi deyiləm ki, belə keçmiş günlərdən sonra səni atıb qeyrisini tutum (C.Cabbarlı). Mən əminəm ki, Səriyyə heç vaxt razı olmayacaq və Rüstəmdən ayrılmayacaq (C.Cabbarlı).

Mən, sən əvəzliyinin xarakterik mənası referent xüsusiyyətə malik olmasıdır. Burada mücərrəd məna özünü göstərir.

Dilimizin tarixi inkişaf yoluna nəzər salsaq, mən şəxs əvəzliyinin bən şəklində işlənməsinə rast gələ bilərik. Bu formalardan hər hansı birinin daha çox işlənməsi və paralel şəkildə istifadəsi onların diqqətini cəlb etmişdir. Dilçilər bu variantlar arasında hansının daha ilkin olaraq yaranması haqqında maraqlı və müxtəlif fikirlər səsləndirmişdirlər və bu mövzu dilçilər arasında fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur.

I. Birinci qrup dilçilər b səsinin daha qədim və b səsinin dilin tarixi inkişafı nəticəsində m səsinə keçidinin daha inandırıcı olduğunu qəbul edirlər. N.K.Dmitriyev, A.N.Kononov, V.V.Radlov və başqaları bu fikrə tərəfdar çıxırlar.

B səsinin tarixi inkişaf nəticəsində m səsinə keçidini dəstəkləyənlər arasında da sabit fikir olmamış, bu qrup dilçilər arasında da fikir ayrılıqları olmuşdur.

a) Bəzi dilçilər b>m keçidinin əsas səbəbini sondakı n səsinin təsiri ilə assimilyasiyaya uğramışdır.

b) Bəzi qrup dilçilər isə b>m keçidi prosesində əsas səbəbin oğuz-qıpçaq dil qrupunun təsiri olduğunu qeyd edirlər. Mahmud Kaşgari də bu fikri təsdiqləmiş, ondan sonra gələn dilçilər də bu fikrə tərəfdar çıxmışlar. “Beləliklə müəyyənləşir ki, oğuz qrupuna aid olan Azərbaycan dilindəki I şəxs təkdə mən əvəzliyi qıpçaq mənşəlidir. Əski oğuz xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan b variantlı bən isə demək olar ki, bütün türk dillərində biz (I şəxs cəm) şəxs əvəzliyində qalmışdır” (1, s. 33).

II. İkinci qrupa daxil olan dilçilər mən şəxs əvəzliyində m səsinin daha qədim və ilkin variant olduğunu qeyd edirlər. Bu qrup dilçilərə Q.İ.Ramstedt, A.P.Poseluevski və başqa dilçiləri göstərə bilərik.

III. “Üçüncü qrup dilçilər b və m səslərinin birinci şəxs əvəzliyinin təkində paralel işlədiyini qeyd edirlər. M.İslamov bu səslərin paralel işlədiyini və “mən” variantının işləklilik və ümumxalq dilində özünə daha çox vətəndaşlıq hüququ qazandığını qeyd edir” (1, s. 33). Tədrisən ədəbi dil norması xalq danışığı dilinə dayandığıca, standart ənənələrdən uzaqlaşdıqca bir sıra oğuz – qıpçaq elementləri də arxaikləşir. Xalq dilindəki mən variantı bən variantını əvəz edir.

Bizə belə gəlir ki, bu səs dəyişmələri arasında b>m səs keçidi daha inandırıcıdır. H.Mirzəzadənin göstərdiyinə görə türk dillərindən yalnız birində - müasir türk ədəbi dilində b səsi öz mövqeyini saxlaya bilmişdir.

Tədqiqatçıların araşdırmalarına görə sübut olunur ki, qaqauz dilində b səsi o ilkin variantını qoruyub saxlayır, ədəbi dilində işlənir. Şəxs əvəzliləri həm adi danışığı dilində, həm də üslubi məqamda bədii əsərlərin dilində işlənir.

Bəzən danışan şəxs “mən” əvəzliyindən deyil, “biz” əvəzliyindən istifadə edir. Bu mənada biz əvəzliyi üslubi səciyyə daşıyıb təvəzökarlıq anlayışını ifadə edir. Biz əvəzliyi üslubi məqamda işlənərək, formaca cəmlik, məzmunca isə təklik ifadə edir. Hərçənd biz bir günah iş görmürük, amma hər halda Gülnisə mənim analığımdır.

Məsələn, biz əvəzliyi birinci şəxsin cəminə mənsubdur. Birinci və ikinci şəxsin cəmlənməsi həm əvəzliyin digər növlərindən fərqlənir, həm də isimlərdən fərqlənir. Yəni buradakı cəmlənmə leksik yolla ifadə olunmuşdur. Biz əvəzliyi təkcə mən əvəzliyinin cəmini əhatə etməklə kifayətlənib öz əhatə dairəsini daraltmır. Yəni biz əvəzliyi birinci və ikinci şəxsin təkini (mən + sən), birinci şəxsin tək və ikinci şəxsin cəmini (mən+ siz), birinci şəxsin tək və üçüncü şəxsin təkini (mən + o), birinci şəxsin tək, ikinci şəxsin tək və üçüncü şəxsin cəmini (mən + sən + onlar) və s. Göründüyü kimi biz əvəzliyinin

⁹² Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı

əhatə dairəsi daralmır, müxtəlif şəxslərin cəmini əhatə edir. Nümunələrə fikir versək görərik ki, mən şəxs əvəzliyi bütün vəziyyətlərdə iştirak edir. Məhz buna görə də mən əvəzliyi birinci şəxsin cəmi adlanır.

Birinci şəxsin təkinin və cəminin şəxs əvəzlilikləri digər şəxs əvəzliliklərindən hallanma xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Belə ki mən və biz əvəzliyi hallanarkən yiyəlik hal şəkilçisini “-in” deyil, “-im” formasında qəbul edir. İndi də Azərbaycan dilinin bir neçə bölgəsində işlənən dialektlərdə və türk dillərinin bəzilərinə yiyəlik hal şəkilçisi “-in” deyil, “-im” şəklində işlənir. Mən də sənün üçün uşaq deyiləm ki, **mənim** üstümə qışqırırsan (C.Cabbarlı). Təbii, zira sabahdan **bizim** həyatımız tamamilə birləşir (C.Cabbarlı).

Sən, siz şəxs əvəzlilikləri. Sən şəxs əvəzliyi ikinci şəxsin təkini, müraciət olunan şəxsi bildirir. Mahmud Kəşgərinin məlumatına görə XI yüzillikdə türklər böyüklərə “siz”, kiçik adamlara isə “sən” deyə müraciət etmişlər. Özündən böyüklərə, yaşlılara “sən” deyə müraciət etmək təhqir hesab olunurmuş. Bu hal-hazırda da “sən” və “siz” şəxs əvəzliliklərində özünü göstərir.

Sən şəxs əvəzliyi yaxın dost, tanışa, özündən yaşca kiçiyə müraciətlə işlədilir. Bəzən sən şəxs əvəzliyindən danışan şəxs qarşındakına əsəbləşməsi, hörmətsizliyi hiss olunur. Daha sən bizi tənqə gətirmişsən. Əl çəkməzsənmi bizdən? (C.Cabbarlı).

Siz şəxs əvəzliyi ikinci şəxsin cəmini bildirir. Siz dedikdə ikinci şəxsin də daxil olduğu digər şəxslər nəzərdə tutulur. İkinci şəxsin təki və üçüncü şəxsin təki (sən + o = siz) ikinci şəxsin təki və üçüncü şəxsin cəmi (sən + onlar = siz). Siz şəxs əvəzliyindən iki məqamdan istifadə etmək mümkündür.

1) Şəxsin çoxluğunu bildirmək məqsədilə siz şəxs əvəzliyindən istifadə olunur. Siz mənim sinəmə çarpaz dağlar çəkmişsiniz, əlbət ki, şadlanaram. Ağa! İzin versəniz bir kəlmə xəlvəti sizə söz deyim? (C. Cabbarlı). Burada işlənən siz şəxs əvəzliyi iştirak edən şəxslərin bir nəfər deyil bir neçə nəfər olduğunu bildirir.

2) Tək bir şəxsə, özündən yaşca böyük olanlara hörmət xatirinə siz şəxs əvəzliyindən istifadə olunur. Nə danışırırsınız? Siz mənə hara aparırırsınız? Ağa! İzin versəniz bir kəlmə xəlvəti sizə söz deyim? (C.Cabbarlı)

“Mən” və “sən” şəxs əvəzlilikləri digərlərindən fərqli olaraq cəmlənmir. Türkoloqlar arasında “mən” və “sən” şəxs əvəzliliklərindəki -n ünsürü haqqında sabit bir fikir yoxdur. Türkoloq A.N.Kononovun məlumatına əsasən bu məsələ haqqında fikir irəli sürənlər – n ünsürünün mənsubiyyət şəkilçisi olduğunu qeyd edirlər. N.A.Baskakov – n ünsürünün ne-ne əşya sözü ilə bağlı olduğunu qeyd edirlər. S.Ə.Cəfərova isə -n ünsürünün “yan” sözündən əmələ gəlməsi ilə bağlayırlar.

“Mən” və “sən” əvəzliliklərindəki -n ünsürünün mənşəyi mübahisəli məsələ olduğundan türkoloqlar bu məsələ haqqında sabit bir qənaətdə gələ bilməmişdirlər. Buradakı -n ünsürü nə mənsubiyyət şəkilçisidir, nə əşya bildirən nene sözü ilə, nə də istiqamət bildirən yan sözündən yaranmışdır.

O, onlar şəxs əvəzlilikləri. O şəxs əvəzliyi üçüncü şəxsin təkini ifadə edir. Üçüncü şəxsin cəmini bildirmək üçün o şəxs əvəzliyinin üzərinə morfoloji göstərici -lar kəmiyyət şəkilçisi artırılaraq üçüncü şəxsin cəmi olan “onlar” əvəzliyini əmələ gətirir. O elə bildi ki, mən ondan qorxub, qabağa getmirəm (C.Cabbarlı). Onlar sizin qabağınızda dura bilirlərmi?.. (C.Cabbarlı).

Şəxs əvəzlilikləri -li, -lı, -lu, -lü və -siz, -sız, -suz, -süz şəkilçilərini də qəbul edərək yeni söz yaradır. Bu şəkilçilər vasitəsilə əvəzlilikdən sifət düzəlir. Mən+li mənlü dünya, mənsiz həyat, o+ lu onlu həyat, onsuz gələcək. “Bilmirsən ki, yazıq Ulduz sənəzsən əzab çəkir” (C.Cabbarlı). “İndi təkə mənliliyimi deyil, hətta könlümü, hətta bütün varlığımı belə çalmışsınız” (C.Cabbarlı).

Onlar üçüncü şəxsin cəminə -li şəkilçisini artırmaq mümkün deyil. Buna səbəb odur ki, Azərbaycan dilində sözə qrammatik şəkilçidən sonra, bəzi istisna halları çıxsaq, leksik şəkilçi artırmaq olmur. Bu sözlər birləşərək mürəkkəb vahidləri əmələ gətirir. Mənlü – mənsiz, sizli-bizli və s.

Bəzi hallarda antonim olan – lı⁴ və -sız⁴ şəkilçiləri əvəzliliklərə artırıldıqda ondan yaranan yeni sözlər birləşərək mürəkkəb vahidlər əmələ gətirir. Biz bu sözləri artıq əvəzlilik kimi qəbul edə bilmərik. Onlar artıq leksik şəkilçi qəbul etdiyinə görə başqa bir nitq hissəsi hesab olunmalıdırlar. Hal-hazırda bu sözlər düzəltmə sifət hesab olunur.

Şəxs əvəzlilikləri zəngin funksional – semantik və üslubi əlamətlərinə görə fərqlənir. Konstekst də şəxs əvəzlilikləri şəxsin konkret adı çəkilmədən onu ümumi şəkildə ifadə edir.

Türk dillərində işlənən şəxs əvəzlilikləri müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. XIII-XIX yüzilliklərdə şəxs əvəzlilikləri türkdilli ədəbiyyatda geniş şəkildə işlənmişdir.

Türk dillərində birinci şəxsin təki : mən, min, ben, gene, ebe formalarında.

İkinci şəxsin təki: sən, sin, hin, en, ese, ege.

Üçüncü şəxsin təki: o, ol, ul, u, al, val

Birinci şəxsin cəmi : bis, bez, pis, bihiri, epir, pir

İkinci şəxsin cəmi : onlar, ular, ılar, esen, kiniler” (1, 49).

Azərbaycan dilində olduğu kimi, oğuz dillərində də şəxs əvəzliliklərinə müxtəlif morfoloji göstəricilər artırmaqla yeni sözlər yaratmaq mümkündür.

Bu iş mən+lik deyil. Burada biz+lik elə də böyük bir iş yoxdur. (Azərbaycan dilində) Mən+lik boldı, sən+lik boldı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cabbarlı, C. Əsərləri: dörd cildə, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
2. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
3. Kazımov, Q.S. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 399 s.
4. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı: Elm, 2007, 354 s.
5. Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, 2016, 352 s.

Açar sözlər: Əvəzlilik, şəxs əvəzlilikləri, mən, sən, o, biz, siz, onlar

Key words: Pronoun, personal pronouns, I, you, he, we, you, they

Ключевые слова: Местоимение, личные местоимения, я, ты, он, мы, ты, они.

Şəxs əvəzliliklərinin leksik semantik və morfoloji xüsusiyyətləri

Xülasə

Əvəzliyin məna növlərindən biri də şəxs əvəzlilikləridir. Özündə şəxs və kəmiyyət anlayışını ifadə etdiyinə görə şəxs əvəzlilikləri adlanır. Əvəzliyin digər məna növlərindən fərqli olaraq şəxs əvəzliliklərində müəyyənlik özünü göstərir. Bu cəhətdə onu qeyri -müəyyən əvəzliliklərdən fərqləndirir. Dilimizin tarixi inkişaf yoluna nəzər salsaq, şəxs əvəzliliklərinin müxtəlif vəziyyətdə işlənməsinə rast gələ bilərik. Bu formalardan hər hansı birinin daha çox işlənməsi və paralel şəkildə istifadəsi onların diqqətini cəlb etmişdir. Dilçilər bu variantlar arasında hansının daha ilkin olaraq yaranması haqqında maraqlı və müxtəlif fikirlər səsləndirmişdirlər və bu mövzu dilçilər arasında fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur

Lexical semantic and morphological features of personal pronouns

Summary

One of the meaning types of pronouns is personal pronouns. They are called personal pronouns because they express the concept of person and quantity. In contrast to other meaning types of pronouns, personal pronouns show definiteness. In this respect, it differs from indefinite pronouns. If we look at the historical development of our language, we can find that personal pronouns are used in different situations. More processing and parallel use of any of these forms has attracted their attention. Linguists have voiced interesting and diverse opinions about which of these variants was more primitive, and this topic has caused disagreements among linguists.

Лексико-семантические и морфологические особенности личных местоимений

Резюме

Одним из смысловых типов местоимений являются личные местоимения. Их называют личными местоимениями, потому что они выражают понятия лица и количества. В отличие от других значений местоимений личные местоимения обладают определенностью. В этом отношении оно отличается от неопределенных местоимений. Если мы посмотрим на историческое развитие нашего языка, то обнаружим, что личные местоимения используются в разных ситуациях. Большая обработка и параллельное использование любой из этих форм привлекли их внимание. Лингвистами высказывались интересные и разнообразные мнения о том, какой из этих вариантов был более примитивным, и эта тема вызвала разногласия среди лингвистов.

RƏYÇİ: d0s. E.Vəliyeva